

II.

Dr. GAAL GYÖRGY

A KÉTSZÁZ ÉVES KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS TEMPLOM*

Kolozsvár első unitárius temploma a XIV. században épült főtéri Szent Mihály templom volt. Ennek szószékéről kezdte el hirdetni 1566-tól Dávid Ferenc az unitárius tanokat. 1568-ban a tordai országgyűlés kinyilatkoztatta a vallásszabadságot, s ez lehetővé tette az új, unitárius hitelveken alapuló egyház megszervezését. Még az év márciusában a gyulafehérvári második hitvitában olyan győzelmet aratott Dávid Ferenc, hogy maga János Zsigmond fejedelem és udvari emberei is áttértek az új hitre. A hagyomány szerint a győztesen hazatérő prédikátor a kolozsvári Főtér Torda utcai szegletén álló kerek kőről mondott nagyhatású beszédének eredményeként az egész város unitáriussá lett. Ettől fogva másfél századon át a főtéri templom az unitárius egyház központi kegyhelye. A főkapujával szemben levő gótikus plébániaház pedig Dávid Ferenc és utódainak lakhelye, itt írják meg alapvető műveiket. 1693-tól itt és a szomszédos épületekben működött az Unitárius Kollégium is.¹

Az 1690-es Diploma Leopoldinum nyomán Habsburg-fennhatóság alá került Erdélyben újra megerősödik a katolikus egyház, s visszaköveteli korábbi épületeit. A szatmári békét (1711) követően a hatalom katonai erővel is támogatja a katolikus igényeket, s a templomokat rendre visszafoglalták. A kolozsvári főtéri templomot 1716. március 30-án szállta meg a katonaság.

Ettől fogva nyolc évtizeden át az unitáriusoknak nem volt templomuk a városban. Magánházaknál kialakított kis imatermekben tartották istentiszteleteiket. Fokozatosan négy gyülekezeti hely alakult ki: 1. Az 1660-ban hazájukból vallásuk miatt elűzött lengyel unitáriusoknak a Belső Monostor utca déli során levő, Lachovius András lengyel prédikátor hagyatékából származó háza; 2. A Belső Közép utcai, tanácsházon aluli püspöki ház, mely még 1666-tól az unitáriusoké, építkeznek is rajta, 1786-ig itt laknak a püspökök. Az új templom építési költségeinek fedezésére kényszerülnek a városnak eladni 1796-ban. Az fogadót működtet benne, majd lehontatja 1842-ben, telkét is felhasználják az új tanácsház építésekor. 3. Pákei János pap Belső Magyar utcai háza, innen rövidesen áttették az imák helyét az iskolává alakított szomszédos Huszár-féle házba. 4. Akáts István csúrija a Külső Magyar utcában.²

Magától értetődő, hogy ilyen körülmények között a püspöki székhely gyülekezetének legfőbb vágyai közé tartozott egy önálló templom felépítése. Ennek kivitelezésére csak a II. József-féle 1781-es Türelmi rendelet közzététele

* A Protestáns Szemle 1993. október-decemberi számában megjelent tanulmány kiegészített változata

után gondolhattak. Az 1786-ban megválasztott Lázár István püspök negyedszázados egyházvezetői munkálkodása idején 38 templom, torony és iskola épült fel.³ A jogi keret mellett az anyagi fedezet biztosítására is szükség volt. Az alapul szolgáló pénzüsszeget az az 5000 forintos kártérítés képezte, amelyet hosszas utánjárással 1783-ban sikerült kiutaltatni. Ezzel kárpótolta Bécs az egyházat az 1716-os templomfoglalásért. 1786-ban az egyházközség földjeinek eladásával gyarapítják a tőkét, s 1790-ben érik el azt a summát, amellyel már a terv megvalósításához kezdhetnek. Az első költségvetések, szerényebb tervrajzok 1790 nyaráról származnak.

A tényleges munkába lendülést a kollégium auditoriumában Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok vezetésével 1791. július 10-én megtartott eklézsia-gyűléstől számíthatjuk. Ezen meghatározták, „hogy a templom a Magyar utcában a Pap és Cantor házok helyére építtessék, ha tsak más fundus nem fog adattatni az országtól vagy eő Felségétől, hogy penig annál tágasabban lehesen az építés, a Füsüs Kováts Mihályné eő Kegyelme háza megvásároltasék...”⁴ Az augusztusi gyűlésen már az építkezéssel kapcsolatos felelősségek szétoztására is sor kerül, elhatározzák, hogy a szükséges anyagokat az egyházközség szerzi be. Minden bizonnal itt döntöttek arról, hogy a Belső Monostor utcai, 1645-óta az egyház tulajdonában lévő emeletes ún. Pálffi-házat is eladják, hogy az érlette kapott 5000 forinttal növeljék a tőkét. Ugyancsak ekkoriban kerülhetett sor a megbízandó kőműves pallér kiválasztására. Bizonyára többekkel tárgyaltak, néhánytól költségvetést, tervrajzot is kértek. 1792. február 21-én értesítették a marosvásárhelyi Türk Antalt, hogy tervezete megnyerte az eklézsia tetszését, s hajlandók vele szerződést kötni.⁵ Türk addigi tevékenységi területe távolabbi erdélyi városokra esett. Besztercén és Székelyudvarhelyen katolikus, Erdőcsinádon református templom felépítésével és a marosvásárhelyi vártemplom renoválásával, újraboltozásával bizonyított kolozsvári jelentkezése előtt. Szabó Dezső feltételezi, hogy Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok ajánlotta őt a kolozsvári gyülekezet figyelmébe.⁶ Tény az, hogy 1792. május 21-én megkötik vele azt a 14 pontos igen körültekintő szerződést, melyet a város két szenátora és szolgabírája hitelesít aláírásával és pecsétjével. Az egy ideig lappangó szerződés szerencsére megkerült, s az egyházközség irattárában a templomépítési köteghen található.⁷

A szerződés fontosabb kitételei közt szerepel a négyéves kivitelezési határidő. Az építőanyagokat az egyház adja, a mesterembereket a vállalkozó fogadja fel, a szerszámokat is ő biztosítja. Az építkezés folyamán a tervtől csak az egyházközség kérésére lehet eltérni. A pallér köteles mindig jelen lenni. Garanciaként leköti marosvásárhelyi és édesanyja kolozsvári házát, s a felépülés után hatévi jótállást vállal.

Az építkezési terület felszabadítása 1792 májusában kezdődött három ház lebontásával. A legrégebb a Szappany utcai sikátortól (ma Dávid Ferenc utca) számított második ház volt az unitáriusoké. Syrmer János szász unitárius pap és felesége Hints Zsófia 1708-ban kelt végrendeletével hagyta ezt az egyházra, de csak az örökösökkel való hosszas perlekedés után 1793-ban sikerült birtokba venni. Azóta papi lakásként használták. A sarkon levő ház egykor a Nagy Mihályé volt; örökösei, fia és két lánya 1781-ben adták el az egy-

házközségnek, attól fogva többnyire kántori lakásként szolgált. A harmadik házat Füsüs Kováts Györgynétől hármaskörrel 1791-ben szerezték meg. E teleknek csak egy részét építik be, másik része cintermül szolgál. Végül a templom hátsó végénél futó Szappany utca felől Mikó András telkéből vesznek hosszas perlekedés után 1794-ben egy 5 öl nagyságú területet, melyből 3 ölnyt „a templom díszességéért”, 2 ölnyt „a kántor udvara szélesedéséért” igényelnek.⁸

Az így kialakult téglalap alakú telken az engedélyek megszerzése után 1792. július 16-án Lázár István püspök imája kíséretében tették le az alapkövet. Pontosan a torony délnyugati szegletének fundamentumába egy kőláda alakjában: ebbe feliratos óntábla, üvegbe zárt három pergamentlap és az akkori fémpénzek egy-egy darabja került. A pergamenteken az egyház történetét latinul, a tisztségviselők névsorát latinul és magyarul örökítették meg.⁹

Az építkezés nagyjából a terveknek megfelelően folyt. Egy kisebb akadály merült fel, mindjárt az alapozáskor. Az utca lakóinak tiltakozása nyomán a tanács nem engedélyezte, hogy a toronytest kiugorjon a frontvonalból. Szerencsére Fischer Mátyás guberniumi aedilis director kedvezően véleményezte az unitáriusok fellebbezését, s így 1792 júliusában a tanács is megadta a hozzájárulást. Arról, hogy kikkel dolgoztatott a vállalkozó, nem maradtak írásos dokumentumok. Vicipallérjának is csak a keresztnévére maradt utalás, ennek alapján Klemis Antal jöhet számításba.¹⁰ Tudjuk viszont azok nevét, akikkel az egyházközség egyezkedett. Fennmaradt az Überlacher Antallal 1794. október 31-én kötött öt pontos szerződés a templom fedeléhez és tornyához szükséges ács munkák elvégzésére.¹¹ Ebben a mester kötelezi magát, ha művében „az ács mesterség regulája ellen hiba és héjánosság lenne, annyival inkább, ha amiatt romlás következne, mindazokat magam költségemen és materiálémból leszek köteles megigazítani, jóvá és állandóvá tenni.” Még ez év őszén, ha a kőműves munka lehetővé teszi, hozzákezd a fedél felállításához, nehogy az esős idő kárt okozhasson. A kőfaragó munkák elvégzésére Sindler Mihály és Hartman Antal, a lakatosmunkákéra Ungvári István mesterekkel szerződtek. Névjegyeik több helyt is megtalálhatók. Az ablakrámak elkészítésére Vass István helybéli mesterrel kötöttek egyezséget.¹² A különösen finom munkát igénylő szószéket Türk tervei szerint Lázár István költségén ismeretlen mester mintázta.

Néhányszor akadozott az építkezés, mert nem volt megfelelő építőanyag, emiatt meg is intették Kertsedi Dániel téglavetőt. Néha a pénzfedezet biztosítása is veszélybe került. Többször rendeztek gyűjtést, s rendre eladták ingatlanaikat, vagyontárgyaikat, hogy ne legyen fennakadás. Így is 2 torony „szarvzatát” már csak egyszerű sátozottként alakítják ki holdogabb időkre halasztva a delineatio szerinti barokkos fedélszerkezet elkészítését. Főleg a jövedelmezőségre gondolva kriptát építtetnek a templom alá. Ehhez az egykor ott állt házak pincéit kötik össze, toldják meg. A kialakított négy észak-dél irányú járat és a keresztfolyosó összesen 180 m²-et tesz ki.

1796 szeptemberében az egyházközség vezetősége aggodalommal állapítja meg, hogy a négy év letelt, s a templom még nem készült el. Az írásbeli figyelmeztetésre Türk levélben válaszol. Kéri, hogy ne siettessék, mert a lehető

legjobban akarja feladatát megoldani. „Nem nyereségnek okáért, hanem becsületért inkább és munkámból, mint remekből lehető megismertetésemért cselekedtem, melyet világosan tapasztalhat a nemes ecclesia.”¹³ Vagyis a mester ezzel a művével mutatkozott be Kolozsváron, s remélte, hogy a tetszetős munka újabb megrendeléseket hoz számára.

Az egyházközség Andrásovszki János kolozsvári jónevű harangöntővel három új harangot öntetett. Mindegyiken vitorlás hajós jelkép, fölötté latin nyelvű felirat s egy-egy bibliai idézet. A peremén e megjelölés: „A Kolozsvári Unitaria Ecclesia költségével öntettetett 1796. Me fundit Johannes Andrasovszki Claudiopoli.” A legnagyobb tízmázsás, rajta a *Per varios casus* (különböző alkalmakkor), a következő ötmázsás, ezen a *Portu meliore quiescam* (jobb kikötőben megpihenek), a harmadik két és félmázsás, oldalán a *Salva tantum ab alto* (üdvözlés csupán a magasból) felirat. A negyedik harangot adományként kapta az eklézsia, súlya egy mázsa körüli volt, felirata: „Suki László 1787”, díszje pedig a Suki-címer.¹⁴ A harangokat először - az egész város örömeire - december 12-én este 6 órakor szólaltatták meg.

Dersi Bartha Mózes gondnok már december 4-én jelentette az egyházközségi közgyűlésen, hogy a templom elkészült, felszentelhető. Az ünnepélyes aktusra december 14-én került sor, amikor Lázár István püspök „Békesség ez háznak!” szavakkal bevezetett prédikációjával felszentelte a templomot.¹⁵

Az eklézsia erejét jócskán próbára tette ez a városi viszonylatban is igen tekintélyes építkezés. Az elszámolás után derült ki, hogy az összkiadás közel negyedét kölcsönből fedezték. Ennek törlesztése 1810-ig eltartott. Közben még orgonát is kellett építtetni.¹⁶ Erre nézve már 1796 decemberében határozatot hoztak, de csak 1804. április 26-án kötnek szerződést Metz Sámuel berethalmi orgonakészítővel, aki 1806-ban adja át tízregiszteres későbarokk hangszerét. A klasszicizáló kétrészes orgonaszekrény lakkozott fehér színűre festésére és aranyozására „Pictor Posoni György” mestert fogadják fel 1806 augusztusában. Az orgonát többször is javítják, bővítik. 1918-ban sikerült sípjait megmenteni a hadi célú beolvasztástól. Az 1920-as évek vége felé ez az egyedi hangszer nagyon leromlik, sípjainak egyharmada nem működőképes. Az egyházközség, ahelyett, hogy megjavíttatná, újat csináltat. A nagyváradai Szeidl Ferenc-cég ajánlatát fogadja el. A régi orgonaszekrény megőrzésével, s néhány régi síp felhasználásával 20 változatú hangversenyorgonát kap a templom. 1930. június 1-én Zsizsmann Rezső orgonaművész koncertjével avatják fel. Tárgyaltak az orgona akusztikai szempontból kedvezőbb elhelyezéséről is. Tóth István rajztanár és Demény Andor építész tervet készített egy bejárattal szembeni karzat kialakítására. Szerencsére a kivitelezés elmaradt. Itt említjük meg, hogy az orgonaépítés idején folyt a villany bevezetése is, 1930. november 30-án gyűltak először villanyégők a templomban.¹⁷

A templom alatti vizenyős talaj miatt a boltozaton már 1805-ben repedések mutatkoztak, melyeket Léder József építésszel javíttattak meg. A boltozat azonban tovább romlott, s 1830-ban már ennek lebontását latolgatták, amikor Alföldi Antal kőművesmester vállalkozott rá,¹⁸ hogy bontás nélkül megerősíti az épületet. 1831 áprilisa és októbere közt végzett munkáját a korabeli lelkész, jánosfalvi Sándor István így jellemzi: „Kolozsvári papságomban építtető biztos

T. Nagy Lázár úr felszólítására éppen általam, némely okos emberek tanácsából, egy Alföldi Antal nevű, újabb világtól el is felejtett pallért fogadott fel az eklézsia. Ez a bolthajtás két fő íve kulcsának mesterséges kiszedésével és faragott kövekkel lett újrakulcsolásával, továbbá az oszlopoknak hát megett, két fal között történt kitöltésével, még tovább: az oszlopok tetejének fenn, a hiuban nagy gerendákról erős vaskarokkal vagy kulcsokkal lett összehúzásával, és végre a templom falainak künn is erős oszlopokkal lett megtámasztásával és összenyomásával a templomot úgy megerősítette, miszerint azt annál jobban, megbontás nélkül, a világnak leghíresebb pallérjai sem tehették volna, elannyira, hogyha ez a renoválási mód nem használná, úgy egy sincs hátra, amely használjon. Isten tudja, már meddig tart!"¹⁹ Ekkorról származnak tehát a keleti és északi oldalon található kettős támpillérek és a kollégium falának támaszkodó, a síkatoron áthajló ívek. Alföldi a szó szoros értelmében megmentette a templomot. Az épület további renoválásaira 1910-ben, 1948-ban és 1967/68-ban került sor. Az utóbbi restaurációs jelleggel folyt, s az egyházalapítás négy-százados jubileumát előzte meg. 1996-ban a fedélszék megerősítésével és a cserepezés kijavításával kezdetét vette egy újabb renoválás.

A templom előtti teret 1865-ben faragott kővel rakják ki, a résekbe forró meszet töltenek,²⁰ már korábban e területet ütköző kövekkel határolták, hogy szekerek ne hajthassanak rá. 1875 júliusában ért ide a Fótér felől a gránitköves járda. Már 1869-ben felmerült a torony héjazatának eredeti terv szerinti felemelése, de akkor még nem volt elegendő pénz erre. 1902-ben aztán Pákei Lajos - az eredeti delineatio szellemében - két változatot is kidolgozott a toronytető kialakítására.²¹ 1906-ban fogott munkához Dónát Ferenc ácsmester, s 1908 májusában került sor a mai barokkos hagymakupolás tetőzet átadására.²² 1889-1890-ben a templom előterét lengőajtókkal határolták el.

Szomorú a harangok sorsa. A kezdeti négyből ma csak a második van meg. 1849-ben a két kisebb harangot az eklézsia ágyuk öntésére áldozta fel. 1860 decemberében adományból kapott egy újabb 2 mázsa 88 fontos harangot a templom. Felirata: „A Kolozsvári Unitaria Szent Ecclesia számára öntötte saját költségén élete 75-dik évében idősb Fekete Pál 1860-ben [a] november 11-én 1855-ben elhalt kedves nője Hévízi Literati Juliánna emlékéül.” A túloldalon itt is a hajós jelkép volt található, s az öntőmester, Andrásosvzki János neve.²³ 1917 őszén a háborús rekvirálásokkor először a legnagyobb harangot kobozták el, leméretésekor 554 kg-ot nyom. 1918 áprilisában a Fekete-féle kis harangra is sor kerül.

A templom alatti kriptába 1797 májusa és 1854 januárja között mintegy 66 temetés történt. Alig néhány síron van feliratos tábla, de szerencsére három jegyzék is fennmaradt az itt nyugvókról.²⁴ Az eklézsia tagjai 50, a vidékiek 100 forintért kaptak koporsóhelyet. A kezdetekkor a templom nyugati oldalhajójából volt lejárát a kriptába. 1807-ben a gubernium megtiltotta, hogy a kriptá a templomból nyílják, s ekkor ezt a lejáratot befalazták. A keleti szellőztetőnyílásnál létesítettek új bejáratot: minden temetéskor kőműves bontotta ki, majd falazta be. 1854 májusában a gubernium végleg betiltotta a templomokba való temetkezést. Az itt nyugvók közül kiemelkedik a templomépítő Lázár István (+1811) püspök és utóda, Körmöczy János (+1836). Három főjegyző került ide:

Nagy Zsigmond (+1811), Tarcsafalvi Sylvester György (+1829), Füzi János (+1833), továbbá négy lelkész, három gondnok s ezek több családtagja.

A bejárati bal oldali kiskapu lengőajtótól határolt előtérben látható ma a híres Dávid Ferenc-féle kerek kő. Az Egyházi Képviselőtanács 1864. június 12-i gyűlésén hoz határozatot róla,²⁵ hogy az egykor a Torda utca sarkán állt, majd a Gyergyai család két házánál őrzött történelmi jelképnek számító követ helyezték el a templomba. 1868-ban végre be is szállítják, de csak a cinterembe. 1884-ben márványtáblával jelölik meg és vasráccsal veszik körül, s csak 1922 júliusában, Demény Andor gondnok és építész segítségével kerül mai helyére.²⁶ A szomszédságában látható szerény feliratú sírkő a Lachovius András 1691-ben elhunyt lengyel unitárius prédikátoré, aki értékes házat az egyházra hagyta. 1885-ben a közszemlére kitett, elhagyott kövek közt bukkantak rá, s Péterfi Dénes lelkész a kerek kő mellé hozatta. Innen 1924 őszén helyezték be az előtérbe.²⁷ Itt látható még Molnos Dávid kollégiumigazgató és főjegyző 1836-ból való magyarfeliratos kis sírköve.

A templomot elkészülte után közel másfél századon át az egyház- és művészettörténészek nem méltatták figyelemre. Kazinczy Ferenc 1816 nyarán látogatja meg, s csak annyit jegyez fel róla, hogy a kollégiummal együtt „új és csinos.” Hangsúlyozza viszont, hogy fölösleges rá a homlokzati felirat.²⁸ Egy évvel később I. Ferenc császár és Karolina császárné is külön-külön felkeresi, megcsodálja a templomot. A történész Kővári László városismertetőjében²⁹ a hatvanéves templomról alig egy sort ír: „Igen nagy épület, roppant boltíveit egyetlen oszlop se tartja.” Ez az állítás sem igaz, mert ha nagy fesztávolságra is, de vannak tartóoszlopai. A századfordulón jelennek meg az első városi útmutatók, kalauzok. Ezek pár sorban bemutatják a fontosabb épületeket. Az unitárius templomról alig van feljegyezni valójuk. Még építőjének neve is feledésbe merül. A mindentudó Kelemen Lajos 1903-as *Kolozsvári kalauz*ában sem említi adatait. Később viszont gyakori városnéző sétáin ismételtlen megkockáztatja a feltételezést, hogy a múlt századforduló táján élt legfontosabb unitárius építész, Ugrai László tervezhette a templomot. Talán dolgozatot is írt *Ugrai László, az unitárius templom és kollégium építéssze* címmel (utal rá Balogh Jolán könyve 47. lapján). Eléggé meglepő ez az állítás, mert 1888-ban Jakab Elek, 1892-ben Péterfi Dénes³⁰ is közzétette a templom alapjába elhelyezett, s az építész név szerint (Antonius Török) említő latin dokumentumot. Kelemen Lajos nyomán Balogh Jolán (*Kolozsvár műemlékei*, 1935), Biró József (*Erdély művészete*, é.n.; *Kolozsvári képeskönyv*, 1940), Zádor Anna-Rados Jenő klasszicizmusról szóló szakkönyve (1943), sőt még a *Művészeti Lexikon* 1968-ban megjelent IV. kötete is (Ugrai László címszó) átveszi e tetszetős állítást.

Lőrinczi Mihály teológiai tanár az 1950-es években jön rá, hogy Ugrai még diákoskodott 1791-ben, nem jöhet számításba egy ilyen igényes épület tervezésénél. Sikerült megtalálni kolozsvári születési anyakönyvi bejegyzését (1769. május 12-én keresztelték) és székelyudvarhelyi sírkövét (1830. február 7-én halt meg). A Lőrinczi útmutatásai alapján, az egyházközség irattárának felhasználásával írta meg 1958-ban Kecskés Lajos végzős teológiai hallgató szakdolgozatát: *A kolozsvári unitárius templom építése és leírása*. Ez a félszáz

alapos, jól dokumentált, mellékletekkel ellátott tanulmány egyértelműen bizonyítja, hogy a templom építője nem Ugrai, hanem Türk (Török, Tirk) Antal volt. Erre alapozott utóbb Mircea Țoca kolozsvári művészettörténész két román nyelvű értekezésében és a *Chujul baroc* (A barokk Kolozsvár, 1983) című könyvében. Ennek adatait értékesítette B. Nagy Margit is *Stílusok, művek, mesterek* (1977) című kötete Türk Antalnak (1750-1798) szentelt fejezetében. Szabó Dezső lelkész pedig doktorátusi rész-dolgozatot készített (1977) a templom építéstörténetéről. Az egy ideig lappangó, majd újra előkerült építkezési dokumentumok néhányát e sorok írója közölte 1986-ban.

Türk az akkori mintegy ezer fős gyülekezet igényeihez képest igen tágas, nagy befogadóképességű templomot tervezett. A 43,15 m hosszú, 21,25 m széles, 15,70 m magas hajójú, 33 méteres toronyfalú észak-déli fekvésű templom alapterülete 917 m². Hagymakupolás toronytetőjén a gomb 48,50 m magasan van. Az ülőhelyek száma 1000 körüli. Türk remekműve „a későbarokk, klasszicista és rokokó irányzatainak valami különös, szokatlan összhangját”-t teremti meg – írja Balogh Jolán.³¹ A templomtest szinte belesimul a homlokzatba, melynek főpárkánya közepén ívelt. A hajó és a toronytest közötti átmenetet urnás-volutás ovális ablakokkal díszített félormok biztosítják. A homlokzat három tengelyébe eső ajtókat-ablakokat szalagfonat béletű vakívek fogják össze. A központi tengely felett az IN HONOREM SOLIUS DEI MDCCXCVI (Az egyetlen Isten tiszteletére 1796) felirat. A központi ablak mellvédrácsa, a főpárkány dór fríze a klasszicizmus hatására utal. A templombelső kialakítása inkább barokkos, de újszerű a protestáns templomok szükségleteinek megfelelő tértagolása: Türk egy széles középső és két keskeny oldalhajót alakított ki, s ezeket a pillérek közé illesztett karzatokkal olyan ügyesen tagolta, hogy két egymást metsző ovális benyomását kelti a belső tér, s a dupla hevederekkel elválasztott cseh boltozat középső szakasza kupolaszerűen hat. Az akantuszleveles, rózsamotívumos, drapériás szószék kései rokokó jellegű. A templom végében levő ablak felett egykor fekete táblán aranyló betűk hirdették: „Az egyetlen egy Isten tiszteletére építette a kolozsvári Unitária Eklésia 1796”.³²

Türk ezzel a művével típust teremtett. A következő évtizedekben a templomot építtető gyülekezetek szeme előtt mindig a kolozsvári anyaegyház-község istentiszteleti hajléka lebegett. Ezzel magyarázható, hogy a torockói, székelyszentmihályi, kövendi, homoródszentpáli unitárius templomok Türk építészeti megoldásait, stílusát visszhangozzák. Kolozsvárt is fogalommá vált e templom: ha ma már nem is az egyedüli, de mindenki ezt emlegeti, ismeri unitárius templomként.

JEGYZETEK

¹ Vö. *Újtjelző évszámok az Unitárius Egyház múltjából*. In: Négyszáz év 1568-1968. Kolozsvár, 1968. 17-54. l.; Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története I-II*. Kolozsvár, 1935.

² Kecskés Lajos: *A kolozsvári unitárius templom építése és leírása*. Kolozsvár, 1958. [gépirat] 2. l.

³ Gál Kelemen: *I. m.* II. 448. l.

⁴ *A kolozsvári Unitar[ia] Ekk[lézsia] jegyzőkönyve 1767-1792.* 241. l. (A Belvárosi Unitárius Egyházközség irattárában.)

⁵ A templomépítésre, az orgonára és a templom használatára, javítására vonatkozó dokumentumok a Belvárosi Unitárius Egyházközség irattárában a Régi levéltár XXXIII. kötegében található. Ennek tartalmáról tájékoztat a Régi levéltár Regisztrumának 235-440. lapjain található mutató. 52 dokumentumot sorol fel. Közölve: Gaal György: *Okmánytár a kolozsvári unitárius templom történetéhez* I. Keresztény Magvető 1986. 18-27. l.

⁶ Szabó Dezső: *A Kolozsvár-Napoca-i unitárius templom építésének története.* Keresztény Magvető 1985. 226-240. l.

⁷ A szerződés teljes szövegét közli Gaal György *i.m.* II. Keresztény Magvető 1986. 83-87. l.

⁸ Az Unitárius Egyházközség 1. számú leltárkönyve (1807-1819) 25-35. lapján található a templom leírása és a négy telek története is. Közli Gaal György *i. m.* III. Keresztény Magvető 1986. 158-162. l.

⁹ Lázár István beszédét és könyörgését Ferencz József közölte a Keresztény Magvetőben (1892. 210-212.), az elhelyezett magyar nyelvű szöveget Szabó Dezső *i.m.* 47. jegyzetében tette közzé.

¹⁰ B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek.* Bukarest, 1977. 43. l.

¹¹ Közli Gaal György *i.m.* II. Keresztény Magvető 1986. 87-88. l.

¹² A szerződések mind megtalálhatók a Régi levéltár XXXIII. kötegében és Szabó Dezső *i.m.* is kitér rájuk.

¹³ Régi levéltár Fasciculus XXXIII. nr. 18.

¹⁴ Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története világosító rajzai.* II. füzet. Budapest, 1888. 15-16. és Gaal György *i.m.* III. Keresztény Magvető 1986. 161, 165-166. l.

¹⁵ A Régi levéltár XXXIII. kötegének 28. darabja a beszéd és imádság.

¹⁶ Dávid István: *A kolozsvári unitárius templom orgonájának története.* Keresztény Magvető 1984. 95-99. l.

¹⁷ *A kolozsvári Unitárius Egyházközség jegyzőkönyve 1926-1932.* 284-285. l.

¹⁸ Az Alföldi Antallal kötött szerződést közli Gaal György *i.m.* III. Keresztény Magvető 1986. 162-164. l.

¹⁹ Idézi Kecskés Lajos *i.m.* 26-27. l. Alföldi Antalról lásd: B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest, 1970. 293-295. l.

²⁰ *A kolozsvári Unitárius Eklézsia jegyzőkönyve 1864-1866.* 59. l.

²¹ Hírt ad róla az Ellenzék című kolozsvári napilap 1902. augusztus 22-i száma.

²² *A kolozsvári Unitárius Eklézsia jegyzőkönyve 1908-1915.* 12. l.

²³ Uo. 1847-1860. 364. l.

²⁴ A teljes névsort közli Szabó Dezső: *A kolozsvári unitárius templom kriptája.* Keresztény Magvető 1984. 24-29. l.

²⁵ *Az erdélyi unitáriusok Egyházi Képviseelő Tanácsa jegyzőkönyve 1864-re* 175. sz.

²⁶ Részletesebben ír róla Rezi Elek: *A kerekő.* Keresztény Magvető 1979. 167-170. A 75 x 100 x 120 cm-es homokkő márványtáblájának felirata:

„DÁVID FERENCZ / a hagyomány szerint ezen a kövön tartotta / a Torda utca szegletén 1568-ban, / midőn a gyulafehérvári / egyh. gyűlésről hazaérkezett, / azt a beszédet, amelyre / az egész Kolozsvár áttért / az unitárius vallásra. 1884.”

²⁷ *A kolozsvári Unitárius Eklézsia jegyzőkönyve* 1885. 43. l. és 1916-1925. 193. l.

²⁸ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek* I. Kolozsvár, 1944. 63-64. l.

²⁹ K...y [Kővári László]: *Kolozsvár s vidékének ismertetése*. Kolozsvári Naptár 1851-re. 19-25. l.

³⁰ *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Összegyűjtötte és közölte Jakab Elek. CCCXIV. okmány (662-666. l.). Ugyanazt közli Péterfi Dénes a Keresztény Magvető 1892. 212-215. lapjain.

³¹ Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Budapest, 1935. 37. l. A templom részletesebb művészettörténeti leírását adja még B. Nagy Margit (*I.m.* 1977. 42-45. l.) és Mircea Țoca (*Clujul baroc*. Cluj-Napoca. 1983. 40-52. l.).

³² Ezt a feliratot az 1968-as renováláskor - hogy a boltozást erősítsék - bevakolták, s szövegét felvésték a bal oldali előtér fehér márványablájára.

FARKAS DÉNES (közlő)

ADALÉKOK A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETÉHEZ

1. Közlés

Az egyházi levéltárban egy 1815-ből származó, érdekes írásra találtam, melyet Körmöczi János unitárius püspök jegyzett fel a fent említett esztendőben és amely értékes adatokat közöl a kolozsvári unitárius egyházközség életével kapcsolatosan.

A jegyzet jobb felső sarkában kétszer írta fel Körmöczi püspök „Proba Calami”, mely az íronád kipróbálását jelenti. Ezt követően a következő cím szerint kezdi el írását:

A kolozsvári Nemes Unitaria Mater Ekllesiában az 1815-ik Esztendőben július 16-ik Napján tartatott Generalis Visitatit Szüksegesítő Okok meg érthetéseire egy Néhány előre botsátot Jegyzések. (az utolsó öt szó aláhúzva).

1° Ezen mi Hazánkban az Unitária Vallás 1560-ik Esztendőben Kolosvár Várossában vévén eredetét, elsőbenis a Kolosvári Unitaria Ekllesia fundalodot 's e kezdett meg erősedni, innen kezdet egész Erdély Országába minden felé ki terjedni, s' annál fogva minden környéki s az egész Hazában fundalodot Ekllesiáknak s az egész Unitaria közönségnek Ügye és dolga ezen Kolosvári Unitaria Anya Ekllesia fő igazgatásától kezdett függeni, s ez mint edes Anya ugy is kezdett gondoskodni valamint a külső Ekllesiák ügyeiről s bajairól, ugy a Kolosvári fő, a Szentpéteri és Tordai alsobb Oskolákról, s ezeknek tanítottóiról. Ezen okból minden kegyes Jóltevő Hitünk Sorsossai ugy nézván a Kolos-